

КУЛЬТУРА МОВЫ

ІНТАНАЦЫЙНЫЯ СРОДКІ І КУЛЬТУРА МОВЫ

У працэсе камунікацыі вялікую ролю адыгрывае рытміка-меладычная арганізацыя маўлення, агульная накіраванасць якой — ствараць з гукаў і складоў суцэльныя моўныя адзінкі.

Прасодыя мае рашаючае значэнне пры ўспрыманні мовы на слых: калі невыразна ўспрымаецца чляненне пачутага на складаючыя часткі, то парушаецца і разуменне сэнсу выказвання.

Вуснае паведамленне звычайна гучыць адзін раз, і яго трэба зразумець за вельмі кароткі час. Таму прасодыя мае наступныя функцыі: 1) вычляненне частак маўлення на фоне моўнай плыні, 2) выдзяленне (з мэтай прыцягнуць увагу слухача) найбольш важных і інфарматыўных частак выказвання і 3) сінхранізацыя гаварэння з яго ўспрыманнем слухачом для павышэння разборлівасці, бо рытмізацыя маўлення паляпшае яго распазнаванне.

Інтанацыя выкарыстоўваецца для таго, каб сэнсавы змест сказа, перададзеныя ў ім прэдыкатыўныя адносіны, камунікатыўнае значэнне і мадальнасць, а таксама лексічны склад і сінтаксічная пабудова атрымалі сваё канкрэтнае ўвасабленне, абумоўленае характарам сітуацыі.

З дапамогай інтанацыі гаворачы і слухач проціпастаўляюць выказванні па іх мэце (апаবাদанне, волевыяўленне, пытанне), а таксама перадаюць суб'ектыўныя адносіны ўдзельнікаў камунікацыі да выказвання. Акрамя таго, інтанацыя з'яўляецца адным са сродкаў адрознення стылявых асаблівасцей маўлення і вызначае арфаэпічна правільнае літаратурнае маўленне на пэўнай мове. Інтанацыя можа спрыяць раскрыццю значэння фразы ў адпаведнасці з яе лексіка-граматычным складам, а можа надаваць фразе адваротны сэнс. Параўн. вымаўленае з рознай інтанацыяй сцверджанне *Ты зробіш* 'напэўна зробіш' і *Ты зробіш* (іранічна) 'цябе не дачакаешся', 'ты не зробіш'. Апошні прыклад паказвае, што інтанацыя можа перадаваць спецыфічную і новую інфармацыю, якую не змяшчае лексіка-сінтаксічны склад выказвання. Так, слова *згода* ў залежнасці ад таго, з якой інтанацыяй яно вымаўлена, можа абазначаць і згоду, і сумненне, і папярэджанне, і інш.

Часам правільнае на гукавым узроўні маўленне гучыць інтанацыяна аднастайна і невыразна, што перашкаджае адэкватнаму ўспрыманню перададзенага паведамлення.

Больш высокі ўзровень моўнай культуры праяўляецца ў тым, што ў гаворачых паляпшаецца меладычная абазначэнне граніц сінтагм і фраз, павялічваецца разнастайнасць меладычных малюнкаў выказванняў, шырока і дыферэнцыравана выкарыстоўваюцца паўзы, больш ускладненым робіцца выражэнне эмацыянальных і экспрэсіўных адзнак маўлення.

Звычайна размовы пра арфаэпію галоўным чынам абмяжоўваюцца толькі гукамі і іх спалучэннямі, але ўжо зараз можна сфармуляваць рад патрабаванняў, якія неабходна выконваць у кадыфікаваным беларускім маўленні.

І. Пры вылучэнні сінтагм у вусным тэксе не трэба аддзяляць ад акцэнтна самастойных часцін мовы прыназоўнікі, злучнікі, а таксама цесна

звязаныя з назоўнікамі займеннікі. З дыктарскага маўлення можна прывесці наступныя памылкі пры падзеле фраз на сінтагмы: *у / гэтым дыялогу; у / інтарэсах грамадства; не / выконваецца; два допісы ўздымаюць адну і ту / жа тэму; наткнуліся на / перашкоду; ні / стасуецца са / здаровым розумам; барацьбу за / заключэнне; за / шматбаковую практыку; за ўсю / гісторыю; пагаворым пра / спорт; вучыцца на / чатыры і пяць; паехаў да / стольнага Кіева; да / стала; без / істотных ападкаў і г. д.*

Такі падзел настройвае на нейкае экстраардынарнае значэнне вылучаных частак сінтагмы, бо звычайна прыназоўнікі разам са словам, да якога яны адносяцца, утвараюць суцэльную акцэнтна-рытмічную адзінку.

II. Беларускае маўленне характарызуецца пэўнай нейтральнасцю мелодый асноўнага тону, пры якой кожнае слова вымаўляецца даволі выразна, г. зн. «не праглынаецца», як гэта бывае ў гутарковым маўленні або ў пэўных стылях вымаўлення рускай мовы. Таму асабліва важна пазбягаць якаснай рэдукцыі галосных. З памылак, якія сустракаюцца ў маўленні дыктараў, можна прывесці наступныя: [ранѣ] (рана); [напѣткала] (напаткала); [п'ірѣшкода] (перашкода); [сѣ здѣровым] (са здаровым); [знѣшли] (знайшли); [барыдз'бу] (барацьбу); [за зѣключэнне] (за заключэнне); [зѣ шмѣтгадовую] (за шматгадовую); [выклікала] (выклікала); [энтузіястымі] (энтузіястамі); [п'ідагѣгичнѣй] (педагагічнай); [п'ірыбудова] (перабудова); [ран'ішн'ійу] (ранішняю) і інш.

III. У большасці стыляў і жанраў літаратурнага маўлення вельмі значнае месца займае павольны тэмп, таму трэба пазбягаць такога выкарыстання хуткага тэмпу, якое прыводзіць да дэфармацыі асобных гукаў. Можна прыгадаць цэлы спіс памылак, пашыраных у дыктарскім маўленні і абумоўленых хуткай артыкуляцыяй.

1. Больш моцная акамадацыя націскных галосных, іх прыпадабненне да суседніх зычных, у выніку якога націскны [а] нагадвае э-падобны гук: [стай'а'і] (стайлі), [ц'еплын'а'] (цеплыня); [о] — дыфтангічны, у-падобны гук: [зах'о'ўвае] (захоўвае), [лаг'о'дны] (лагодны), [спак'о'й] (спакой); [э] — і-падобны гук: [пав'э'рхня] (паверхня), [пав'э'трѣ] (паветра), [атм'э'с'ф'э'рн'ійѣ] (атмасферныя);

2. Выпадзенне інтэрвакальнага зычнага [й] у суседстве з галоснымі няверхняга пад'ёму [а], [ы], [э], [ѣ] і [ь]: [старыѣ] (старыя), [істот'наа] (істотная). Прыгадаем, што «...чым той ці іншы зычны бліжэй па сваёй акустычнай прыродзе да галосных, тым ён менш устойлівы»¹.

3. Страта фрыкатыўнага зычнага [з] у формах роднага склону займеннікаў, прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, у сувязі з яго артыкуляцыйным аслабленнем у паслянаціскай пазіцыі пры хуткім вымаўленні: [такоа] (такога), [стольнаа] (стольнага), [іншаа] (іншага), [аслѣбелаа] (аслабелага). У некаторых дыктараў у такіх формах [з] адсутнічаў і пры сярэднім тэмпе маўлення, што сведчыць аб недастаткова ўважлівых адносінах да арфаэпіі.

4. Страта зычных назіраецца і ў кансанантных спалучэннях: пры паскарэнні тэмпу часам губляецца сярэдні ў вымаўленні выбухны зычны [с'варэн':е, сварэн':е] (стварэнне); аслабляецца выбухны элемент у афрыкатах [дж], [ч] пры іх спалучэнні з папярэднімі шыпячымі [ж] і [ш]: [плош:ы] (плошчы), [даж:авых] (дажджавых); губляецца канцавы

¹ Зиндер Л. Р. Влияние темпа речи на образование отдельных звуков // Уч. зап. ЛГУ. Сер. филол. наук. 1964. Вып. 69. № 325. С. 27.

[ц'] у спалучэнні [с'ц']: [магчымас'] (магчымасць), [радас'] (радасць), [здольнас'] (здольнасць).

Пры хуткім тэмпе адбываюцца таксама такія хістанні вышыні і гучнасці маўлення, якія не абумоўлены зместам; націскныя галосныя вымаўляюцца гучней, што надае маўленню дадатковую экспрэсіўную афарбоўку.

IV. У беларускай літаратурнай мове інтанацыя звычайна дапамагае граматычным і лексічным сродкам перадаваць асноўную інфармацыю: выпадкі, калі інтанацыя — адзіны спосаб пераадолення шматзначнасці амаграфічных выказванняў нешматлікія. Таму пэўныя змяненні ў інтанацыі звязваюцца слухачамі з эмацыянальным маўленнем. Напрыклад, павелічэнне працягласці галосных з'яўляецца прыкметай эмацыянальнага маўлення: *вялі-і-ікі, мале-е-е-нкі, за-хо-о-дзіў, па-ка-жы-ы* і інш. Расцягванне галосных у эмацыянальным маўленні ў беларускай мове больш істотнае і рэгулярнае, чым у рускай мове, у якой пры моцнай рэдукцыі ў ненаціскных складах і менш працяглы націскны галосны можа быць ацэнены як галосны з эфатычным націскам. Выкарыстанне расцягвання націскных галосных дазваляе гаворачаму больш выразна перадаць змены мелодыі, узмацніць выдзяленне асобных слоў.

V. Варта звярнуць увагу на тое, што ў літаратурнай мове існуе цесная сувязь паміж арганізацыяй асобнага фанетычнага слова і сінтагмы. З аднаго боку, рытміка сінтагмы абумоўлена нормамі фарміравання націсканога і ненацісканога вакалізму, рэдукцыяй гукаў, з другога — структурываранасць інтанацыйнага контуру сінтагмы і месцапалажэнне слова ў сінтагме адбіваюцца на выбары дамінантнага акустычнага карэляту націску.

Гнуткасць і рухомасць моўнага рытму залежаць ад разнастайнасці рытмічных адзінак і характару іх паўтораў. Высокая рытмічная арганізаванасць беларускага маўлення дасягаецца рознымі шляхамі: выкарыстаннем адпаведнага парадку слоў, ужываннем дынамічна няўстойлівых слоў, паўторам асобных лексем і цэлых сінтагм.

Зварот да буйных моўных адзінак пераконвае ў многаступеннасці рытміка-меладычнай дыферэнцыяцыі беларускай і рускай моў і паказвае, што больш натуральны эталон для носбіта літаратурнай мовы даюць беларускія гаворкі.

Л. Ц. Выгонная (Мінск)

АБАЗНАЧЭННЕ НА ПІСЬМЕ МЯККАСЦІ ЗЫЧНЫХ ПА ПРЫПАДАБНЕННЮ

Адным з самых актуальных пытанняў па ўдасканаленню нашага перапісу многія лічаць абазначэнне мяккасці з, с, дз, ц перад мяккімі зычнымі. Як вядома, да 1933 г. у пісьмовых тэкстах мяккасць гэтых зычных перад усімі мяккімі зычнымі, акрамя г, к, х, абазначалася мяккім знакам. Пісалі: *зьмена, сьнег, цвѣрды, дзьверы*, а не *змена, снег, цвѣрды, дзверы*, як мы пішам зараз. Мяккі знак пісаўся таксама паміж падвойнымі літарамі *нн, зз, сс, дздз, цц, лл*, што абазначаюць падоўжаныя зычныя, якія ўзніклі ў выніку прыпадабнення *й* да наступнага зычнага: *пытаньне, палозьзе, калосьсе, судзьдзя, сьмецьце, вяселье*.

Традыцыя такога абазначэння мяккасці склалася на пачатку ХХ ст. і канчаткова выкрышталізавалася ў апошнія гады існавання газеты